

“ЖАЙ” КОНЦЕПТИНИН ПОЭЗИЯДАГЫ ОРДУ

*Дарбанов Беркут Ерматович ф.и.д., профессор
Акбуюков Мурат Муйдинович улук окутуучу
Эсенова Нуска Маматкуловна окутуучу
email: murat.akbuyukov.78@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад
шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Ырдын темасы, объектиси – жай болгону менен ашыктык/сүйүү түшүнүктөрү анын өзөгүн түзөт. Жай лексемасын орунсуз кайталоо менен акын өзгөчө образдуулук жаратат. Тексттин турпатындагы жай бирдигинин жыштыгы ырдын когнитивдик-менталдык мазмунун түзөт.

Түйүндү сөздөр: поэзия, мекен, жер, ыр, түшүнүк, когнитивдик, чыгарма, коргоо, сөз, мүчө.

МЕСТО КОНЦЕПЦИИ «МЕСТО/ЖАЙ» В ПОЭЗИИ

*Дарбанов Беркут Ерматович д.ф.н., профессор
Акбуюков Мурат Муйдинович старший
преподаватель
Эсенова Нуска Маматкуловна преподаватель
email: murat.akbuyukov.78@mail.ru
ЖАГУ имени Б.Осмонова, город Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: Хотя темой и объектом стихотворения является «место/жай», в ее основе лежит понятия любви. Неуместным повторением лексемы «место/жай» поэт создает особую образность. Частотность «место/жай» в характере текста формирует познавательное-мыслительное содержание стихотворения.

Ключевые слова: поэзия, родина, земля, стихотворение, понятия, когнитивный, произведение, защищать, слова, суффикс.

THE PLACE OF THE CONCEPT “ZHAI” IN POETRY

*Darbanov Berkylt Ermatovich d.of ph.s. professor
Akbuyukov Murat Muidinovich senior teacher
Esenova Nуска Mamatkulovna teacher
email: murat.akbuyukov.78@mail.ru
JASU named after B.Osmosnov, t. Jalal-Abad, Kyrgyz
Republic*

Annotation: Although the theme and object of the poem is “zhai”, on the base lies the concept of love. By inappropriate repetition of the lexeme “zhai”, the poet creates a special imagery. The frequency of “zhai” in the nature of the text forms the cognitive – mental concept of the poem.

Key words: poetry, motherland, land, poem, concept, cognitive, opus, defend, word, suffix.

“Жай” концепти поэзиянын дагы көңүл чордонунда турат. Ага акын-жазуучулар, эстрада ырчылары кайрылып келишүүдө. Айрым ырларды төмөндө когнитивдик жактан талдап бермекчибиз.

*Мекеним барда, мен бармын,
Мекеним барда Камбармын.
Мекеним сүйүп өссө экен,*

*Жанымдай көргөн балдарым,
Мекеним барда, мен бармын,
Мекеним барда Камбармын.
Унутпай жүрөр мекеним,
Артымда калса ырларым.*

*Басканымда кызыл аянт үстүнөн,
Кубат алам кызыл туудай түсүнөн.
Тилеги бир эмгекчилер дүйнөлүк,
Шыктанышат кремлдин күүсүнөн.*

*Чарчап келсең көсөм жаткан аянтка,
Ээ болосуң талыбаган канатка.
Ушул жерге жетсек дешип умтулат,
Индус, немец, эрк талашкан араб да.*

*Ушул жерде душман турса апкаарып,
Ушул жерде достор турат катарга.
Качан келсең Ленин сүйлөп жаткансыйт,
Жол көрсөтүп кары менен жаштарга.*

“Жай” концептинин мекен экспонентин репрезентациялаган ыр акын, адабий сынчы Камбаралы Бобуловго таандык. Автор чыгармасында мекен түшүнүгүн даңазалоого, барктоого аракеттенген. Мында патриоттук дух, мекенге болгон сүйүү, суктануу сезимдери даана байкалат. Бул анын биринчи жактын жекелик түрүнүн -ым мүчөсүн мекен сөзүнө жалгап мекеним деп аташынан даана көрүнүп турат. Таандыкты билдирген поссессивдик мүчө балдарым, ырларым лексемаларында да бар. Көлөмү боюнча өтө чоң чыгарма делинбейт. Ыр “Мекеним барда, мен бармын” деп аталат, анын объектиси – мекен. Жазылыш тарыхы СССР дооруна барып такалат. Ырдан коммунисттик элементтер байкалат. Мекен лексемасы кыргыз тилинин сөздүгүндө жай сөзүнүн биринчи эле негизги маанисинде орун, турак түшүнүктөрүнөн кийин үчүнчү болуп келет. Аны көркөм адабияттан алынган Ушул шаарды, ушул сонун жайды түзгөн эмгекчи эл өзү го (Боялинов) иллюстративдик мисал коштойт. Текст 83 сөздөн, 5 куплеттен, 20 саптан турат. Мында мекен сөзү биринчи, экинчи куплеттердин башында 5 жолу, 2-куплеттин 3-сабынын аягында 1, жалпысынан 6 жолу кайталанат. Ырдын курамында бир нече терминдер жана тармактык лексика учурайт. Алсак, антропонимдер: Камбаралы, Ленин; топонимдер: Кремль, Кызыл аянт; колороним: кызыл; этнонимдер: индус, немец, араб; квантитатив: бир; антонимдер: душман – дос, кары – жаш; соматизм: канат ж.б. катышат. Немец сөзүн эки түрдө жазып жүрүшөт. Анын немис деген вариантын интернет басылмаларынан кезиктирип калабыз. Бирок биз немец деген ырда берилген трансформаны кубаттайбыз. Профессор К. Зулпукаров Кремль сөзү коргон, коргоо сөздөрү менен уңгулаш деп жоромолдойт [Зулпукаров, 2016: 415]. Этнонимдердин арасынан араб бирдиги эрк талашкан эпитетинин коштоосунда берилет. Муну менен акын арабдардын эрктүүлүгүн, эркиндикке умтулган эл экендигин белгилегиси келген. Мейкиндик маанисин чагылдырган лексемалар бир топ: Кремль, кызыл аянт, жер, арт, жол. Биринчи эки мисал Мурунку СССРдин жана азыркы Россиянын борбору Москва шаарында жайгашкан. Союз мезгилинде бул жайды чет өлкөлүк коноктор келип көрүп кетүүгө абдан кызыгышкан. Алар шаардын так ортосунан орун алып, өзгөчө көрк берип турат. Азыр да Москвага барган адам ушул жайларды сөзсүз зыярат кылганга аракет жасайт. Экөөсү тең саясий-эстетикалык жактан маанилүү объекттер болуп эсептелинет. Эмне үчүндүр автор Кызыл аянтты баш тамга менен жазган эмес. Бул 5 мисал “Жай” концептинин репрезентативдери болушат. Жер сөзүнүн тексттеги жыштыгы жогору. Ал үч ирет колдонулган. Ырдын

темасын түзгөндүгүн, мекен денотатын атоосун, текстте жыш колдонулушун эске алып, мекен сөзүн тексттин семантикалык борборуна, жер сөзүн жакынкы жакабелине, ал эми Кремль, кызыл аянт, жол ж.б. лексемаларды алыскы жакабелине коштук. Унутпай жүрөр мекеним, Көсөм жаткан аянт айкаштарында жандандыруу (олицетворение) ыкмасынын жардамында мекен менен аянт сөздөрүнө адамга тиешелүү касиет ыйгарылган. Жаткансыйт сөзү этиштин арсар учур чагы аркылуу жасалып, акындын күмөн саноосун туюндурат. Арсардуулук, толук ишенбөөчүлүк Унутпай жүрөр фразасында да берилет.

Салыштыруу фигурасы көркөм образдуулукту жаратуу максатында ырдын Кубат алам кызыл туудай түсүнөн сабында ишке ашкан. Аны уюштурууда -дай мүчөсү жардамга келген. Акын өзүн кызыл туу сыяктуу көрсөтөт. Ушул жерге жетсек дешип умтулат фразасында мейкиндик + темпоралдык маанилер орун алган. Демек, алар ар дайым, тынымсыз умтулушарын байкайбыз. Унутпай жүрөр мекеним, Артымда калса ырларым деген саптар акындын эртеңки келечегин ойлоп, кыжалаттангандыгынан кабар берет. Чарчап келсең көсөм жаткан аянтка, Ээ болосуң талыбаган канатка саптарында мекен акынга дем-күч, кубат берип, шыктандыра тургандыгы айтылат. Жанымдай көргөн балдарым фразасы К. Бобулов балдарын абдан жакшы көргөндүгүн күбөлөндүрөт.

Текстин курамында “Жай” концептинин негизги номинанттары болгон жай, орун, турак, төшөк лексемалары учурабайт. Мекен сөзү бул текстте бар сөзүнүн жатыш жөндөмөсүндө турган формасы менен 4 жолу колдонулган. Чыгарманын үчүнчү куплетинин үчүнчү сабындагы Тилеги бир эмгекчилер дүйнөлүк сүйлөмү немец филосоктору К. Маркс менен Ф. Энгельске таандык “Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле! Немисче Proletarier aller Lander, vereinigt euch!” афоризмдин негизинде түптөлгөндөй туюлат. Акын тексттик параллелдүүлүктү ырдын акыркы саптарында бергенге аракет жасаган. Мисалы, жабык муундардын ар саптын аягында келүүсү финалдык параллелдүүлүктү жаратып турат. Караңыз:

*Мекеним бар - да, мен бар - мын,
Мекеним бар - да Кам - бар - мын.
Унутпай жүр - өр ме - ке - ним,
Артымда кал - са ыр - лар - ым.*

Бул жерде мүчөгө мүчө, уңгуга уңгу дал келүүсү көрүнүп турат. Текстте жалпысынан мекендин бир нече баалуу көрсөткүчтөрү эске алынган. Ырды адам баласын туулуп-өскөн жери, ата журту, өз эли колдой тургандыгы, Советтер Союзунун борбор шаарына башка элдердин суктануусу, мекенди коргоого эл-журт даяр экиндиги, бардык жарандарга дайыма туура багыт берген Ленин сыяктуу көсөм жол башчынын бардыгы белгиленген мекен тууралуу мыкты чыгармалардын катарына кошууга болот. Бирок ал мекендин бардык касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн угуучунун аң-сезимине киргизүүчү универсалдуу чыгарма катары санала албайт.

Башка да текстке кайрылалы. Аны кыргызчага сөзмө-сөз которобуз.

<i>Жұлдызды түндө жай сен түстің айдай Жолыңа мен едім қанатын жайган Ғашық еттінде жай Сен кеттің жай-жай Енді болсын бақыт өзіңсіз қайда</i>	<i>Жылдыздуу түндө жай сен түштүң айдай Жолуңда мен элем канатын жайган Ашықтыкта жай Сен кеттиң жай-жай Эми болсун бакыт өзүңсүз кайда</i>
<i>Жұлдызды түндө жай сен түстің айдай Жолыңа мен едім қанатын жайган Ғашық еттінде жай Сен кеттің жай-жай Енді болсын бақыт өзіңсіз қайда</i>	<i>Жылдыздуу түндө жай сен түштүң айдай Жолуңда мен элем канатын жайган Ашықтыкта жай Сен кеттиң жай-жай Эми болсун бакыт өзүңсүз кайда</i>
<i>Жай емдейді уақыт</i>	<i>Жай дарылайт убакыт</i>

<p><i>Жай кетсенде бакыт</i> <i>Жай дауылдай соқпа жай-жай</i> <i>Жай үмітім сөніп</i> <i>Жай келемін көніп</i> <i>Жай сөнөді шоқта жай-жай</i></p> <p><i>Тасыган өзенде басылар жай-жай</i> <i>Қайгымда тамшылап таусылар жай-жай</i> <i>Өмірдің заңы бар бәріде жай-жай</i> <i>Көңілдің бұлтты да ашылай жай-жай</i></p> <p><i>Жай емдейді уақыт</i> <i>Жай кетсенде бакыт</i> <i>Жай дауылдай соқпа жай-жай</i></p> <p><i>Жай үмітім сөніп</i> <i>Жай келемін көніп</i> <i>Жай сөнөді шоқта жай-жай</i></p> <p><i>Жай емдейді уақыт</i> <i>Жай кетсенде бакыт</i> <i>Жай дауылдай соқпа жай-жай</i></p> <p><i>Жай үмітім сөніп</i> <i>Жай келемін көніп</i> <i>Жай сөнөді шоқта жай-жай</i> <i>Жай-жай</i> ...</p> <p>[https://sazalem.com/ru/track/ernar-aidar-zhai-zhai]</p>	<p><i>Жай кетсең да бакыт</i> <i>Жай доолдой сокпо жай-жай</i> <i>Жай үмүтүм өчүп</i> <i>Жай келемин көнүп</i> <i>Жай өчөт чок да жай-жай</i></p> <p><i>Ташыган өзөн да басылар жай-жай</i> <i>Кайгым да тамчылап түгөнөр жай-жай</i> <i>Өмүрдүн заңы бар баарында жай-жай</i> <i>Көңүлдүн булуту да ачылар жай-жай</i></p> <p><i>Жай дарылайт убакыт</i> <i>Жай кетсең да бакыт</i> <i>Жай добулдай сокпо жай-жай</i></p> <p><i>Жай үмүтүм өчүп</i> <i>Жай келемин көнүп</i> <i>Жай өчөт чок да жай-жай</i></p> <p><i>Жай дарылайт убакыт</i> <i>Жай кетсең да бакыт</i> <i>Жай доолдой сокпо жай-жай</i></p> <p><i>Жай үмүтүм өчүп</i> <i>Жай келемин көнүп</i> <i>Жай өчөт чок да жай-жай</i> <i>Жай-жай ...</i></p>
--	---

Бул казак эстрадасындагы “Жай-жай” деп аталган белгилүү ыр. Аталышынын өзүндө эле “Жай” концепти тургандыгын эске алып, анын статистикасын карап чыгууну чечтик. Композиция теги Өзбекстандык жаш эстрада ырчысы Ернар Айдарга таандык. Бул чыгарма “Жай” концептин имплициттик түрдө демонстрациялайт. Чоң көлөмдүү чыгарма эмес, ал 3 куплеттен, 33 саптан, 136 сөздөн турат. Мында *жай* сөзү 50 гана 13 жолу кайталанма кош сөздүн курамында, 2 жолу дериваттын ичинде, 19 жолу сап башында, 2 жолу ортосунда, 15 жолу аягында келип, тексттин көлөмүнүн 36 пайызын түзөт. Саптардын көлөмү кайырманын 3 жолу кайталануусунун эсебинен көбөйүп кеткен. Ырдын темасы да, объектиси да – *жай* болгону менен ашыктык/сүйүү түшүнүктөрү анын өзөгүн түзөт. *Жай* лексемасын орунсуз кайталоо менен автор өзгөчө образдуулук жаратат. Чыгармада *жай* түшүнүгүнүн мейкиндик мааниси катышпайт. Бул жерде анын адвербиалдык жана адъективдик маанилери берилген. Адвербиалдык маани төмөнкү этиштерди мүнөздөөдө: *кетүү, дарылоо, согуу, өчүү, көнүү, басылуу, түгөнүү* ж.б. адъективдик маани: *үмүт, добул* сыяктуу субстантивдер менен айкалышта колдонулган.

Ошентип, тексттин турпатындагы *жай* бирдигинин жыштыгын эске алып, ал ырдын когнитивдик-менталдык мазмунун түзөт деген бүтүмгө келдик. Анын маанилери казакчадан кыргызчага которууда өзгөрүүгө учураган жок. Анткени аталган тилдер бир топко кирет.

Адабияттар:

1. Бобулов К. Махабат ырлары: Ырлар жана поэма. – Ф.: Кыргызстан, 1971. – 118 б.

2. Зулпукаров, К.З., Абдулатов, АА., Малабаев, М.А. Бата салтын үйрөнүүгө арзыйт. Паремологиялык этюддардан [Текст] / К.З. Зулпукаров, А. Абдулатов, М. Малабаев. – Бишкек: Эл агартуу. 2002. - №3-4. - 58-59-бб.
3. Зулпукаров, К.З. О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемии и словообразования [Текст] / К.З.Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2005. - №1. – 76-80-бб.
4. Зулпукаров, К.З. Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка [Текст] / К.З. Зулпукаров // Сб. науч. тр. [фак-та рус. филол. Ошск. гос.ун-та] – Вып.2.- 2010. – 7-18-бб.
5. Зулпукаров, К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров – Бишкек, 2016. – 768 б.
6. Камбаралиева, У.Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира [Текст] / У.Д. Камбаралиева – Б., 2013. – 490 б.
7. Маркс Карл Энгельс Фридрих. Манифест коммунистической партии. [Текст]/. 1848.